

ДАЛЕКТИЧНА ВЗАЄМОЗУМОВЛЕНІСТЬ ФЕНОМЕНІВ "БЕЗПЕКА" ТА "НЕБЕЗПЕКА" У КОНТЕКСТІ ВЗАЄМОДІЇ СИСТЕМ РІЗНОЇ ПРИРОДИ

Анотація. З'ясовано, що феномени "безпека" та "небезпека" у контексті взаємодії систем різної природи визначають характер соціальної взаємодії, впливають на всі аспекти суспільного життя та створюють передумови для розвитку механізмів безпеки. Акцентовується увага на тому, що традиційні підходи не враховують діалектичну природу та системний характер впливу фізичних, біологічних і соціальних явищ, які позначаються термінами "безпека" та "небезпека", що ускладнює розробку ефективних стратегій забезпечення безпеки систем. Доведено, що діалектичне осмислення безпеки та небезпеки в соціальних системах, дозволяє розглядати їх не лише як об'єктивні фактори, а й як соціальні конструкти, які мають суб'єктивну природу та зумовлюють соціальні взаємодії та що суб'єктивне сприйняття небезпек може не відповідати їхньому реальному змісту, передусім тому, що вказані конструкти відіграють ключову роль у формуванні суспільного уявлення про безпеку та небезпеку, що може призвести до неадекватних управлінських рішень. Обґрунтовано, що важливим є врахування можливого різкого зростання соціальної ентропії, яка призводить до суспільної дестабілізації, та що безпека соціальної системи залежить від особливостей соціальної взаємодії, здатності адаптуватися до нових умов, а баланс між безпекою та небезпекою є визначальним фактором її стійкості, що має враховуватися при розробці відповідних управлінських стратегій. Розкрито роль категорій "сутність" та "явище", особливості використання термінів "поняття" і "концепт" при дослідженні вказаних явищ, а також розуміння спрямованості та системності явищ, які породжують ці феномени. З'ясовано, що застосування діалектичного підходу до розкриття змісту феноменів "безпека" та "небезпека" зумовлює необхідність розуміти під категорією "сутність" внутрішню, глибинну, відносно приховану, стійку сторону досліджуваного об'єкта (процесу), наслідки функціонування якого, інтерпретуються як безпека чи небезпека, а під явищем – категорію, яка відображає зовнішні, більш змінні та очевидні його характеристики. Тому в межах вказаного підходу при розкритті змісту явищ, які інтерпретують як безпеку чи небезпеку, необхідно використовувати термін "концепт". Аналіз змісту діалектичних законів розвитку та парних категорій (необхідність та випадковість; можливість та дійсність), дозволив дійти низки висновків методологічного характеру, зокрема, що зміна фізичних, біологічних та соціальних явищ, які позначаються вказаними концептами, відбувається по безальтернативній лінії розвитку, який здійснюється шляхом його роздвоєння на протилежні взаємозумовлені сторони, які відображаються у явищах, серед яких одні здійснюють безпечний, а інші небезпечний вплив на розвиток предмета та що суперечність змісту "небезпека" і "безпека" відображає єдність протилежних сторін тенденцій розвитку предмета й є внутрішнім джерелом його зміни. Доведено, що концепти "небезпека" і "безпека" є дихотомічними, підпорядкованими концепту "розвиток", а їх зміст детермінований середовищем розвитку предмета та що при переході межі можливих кількісних накопичень всередині даної якості предмета відбувається стрибок, наслідком якого є можлива трансформація "безпеки" у "небезпеку" і, навпаки. Акцентовується увага на необхідності виявлення причинно-наслідкового зв'язку явищ, які позначають вказаними концептами тобто чіткого усвідомлення, які саме явища здійснюють або можуть здійснювати, позитивний чи негативний вплив на об'єкт (процес), а відтак є причиною небезпеки чи безпеки. Тому перспективи досліджень вбачаються у розробці засад удосконалення механізмів реагування на різке зростання соціальної ентропії та подальшого розкриття діалектичної сутності явищ, які позначають вказаними концептами, з використанням основних положень теорії хаосу та синергетики.

Ключові слова: безпека, небезпека, соціальний конструкт, система, соціальна взаємодія, соціальний феномен, концепт, явище, сутність, діалектичний підхід, діалектичні закони.

Вступ та постановка проблеми. Проблема забезпечення безпеки систем різної природи традиційно перебуває у колі наукового дискурсу, а частина науковців вважає, що "безпеку" та "небезпеку" при її вирішенні необхідно розглядати як специфічні феномени. Розкриття їх змісту потребує передусім філософського осмислення цих феноменів як ключових категорій, що допомагають досліджувати розвиток фізичних, біологічних і соціальних систем та, відповідно, факторів, які є причинами небезпеки (безпеки). При цьому основна складність полягає у відсутності єдиного підходу, який би дозволив поєднати емпіричні дані про фізичні (природні катаклізми, техногенні аварії тощо), біологічні (інфекції, генетичні зміни тощо) та соціальні фактори (конфлікти, кризи тощо) у контексті генерування ними небезпек для буття систем різної природи з подальшим теоретичним осмисленням їхнього змісту.

Традиційні ж підходи, які використовують при розкритті змісту феноменів "безпека" та "небезпека" та вирішенні проблем забезпечення безпеки систем різної природи в основному базуються на ідеях запобігання небезпекам та створення механізмів щодо їхньої нейтралізації. При цьому при розкритті змісту цих феноменів, як правило, обмежуються інтерпретацією їх визначень у нормативних документах, які є статичними, не враховують діалектичної природи феноменів, їхню взаємозумовленість, єдність і протилежність та багатогранність проявів у реальному світі явищ. Це призводить до ігнорування закономірностей розвитку фізичних, біологічних та соціальних явищ, які позначають термінами "небезпека" та "безпека", породжує суттєві труднощі в пошуках адекватних рішень щодо реагування на них, робить їх фрагментарними, особливо в соціальних системах, де суб'єктивність сприйняття та латентність соціальних явищ, ускладнюють їх прогнозування та контроль і, як наслідок - низької ефективності стратегій реагування на небезпеки. Окрім того, вирішення проблеми забезпечення безпеки систем різної природи ускладнюється досить обмеженою здатністю людини впливати на природні та створені нею штучні фізичні та біологічні системи, які не тільки сприяють вирішенню вказаної проблеми, а й розширюють коло існуючих та ймовірних небезпек для вказаних систем. Глобальні ж зміни у природних системах, технологічний прогрес та соціальна ентропія породжують додаткові труднощі вирішення проблеми.

Водночас, діалектичний підхід є потужним методологічним засобом, який дозволяє глибше зрозуміти безпековий вимір закономірностей розвитку систем різної природи та значною мірою усунути вказані труднощі. Його використання у науково-практичній площині дозволяє поєднати емпіричний рівень аналізу явищ, які породжують безпеки та небезпеки для систем із теоретичним осмисленням їхньої сутності, дозволяє виявити причини та закономірності їх виникнення. Тому актуальним завданням є розкриття сутності та можливостей вказаного підходу при з'ясуванні змісту та діалектичної взаємозумовленості явищ, які позначають термінами "безпека" та "небезпека" у контексті взаємодії систем різної природи (фізичних, біологічних і соціальних) як динамічного процесу, що розширює методологічну базу їх дослідження та розробки безпекових заходів в умовах зростаючої невизначеності та криз характерних для сучасного світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномени "безпека" та "небезпека" є досить складними та багатоаспектними для однозначного визначення їх змісту фундаментальними категоріями. Водночас, з'ясування їх змісту дозволяє розкрити наслідки та особливості функціонування, розвитку та взаємодії систем різної природи, а для соціальних систем - характер, спрямованість та динаміку соціальних процесів, структурну стабільність суспільства, умови життєдіяльності людини, розвиток цих систем в цілому. Водночас, у сучасному науковому дискурсі терміни "безпека" та "небезпека" використовуються досить часто у різних ракурсах. Так, у роботі [1] вони розглядають як певний стан системи, що визначає її стійкість до небезпек, а у [2] - у контексті деякого процесу у межах якого суспільство реалізує різноманітні заходи щодо реагування на небезпеки людини, суспільству та державі. В деяких роботах, наприклад в [3;4], вказані терміни розглядаються як певний "соціальний конструкт", який формується внаслідок соціальних взаємодій та трансформацій.

Досить часто використовують похідні поняття утворені з використанням термінів "безпека" та "небезпека", наприклад "політична безпека", "воєнна безпека", "економічна безпека" та різні методи виявлення та аналізу небезпек для реагування у відповідній сфері

життєдіяльності суспільства та держави [5-7], а також досліджується взаємозумовленість явищ, які породжують небезпеки та безпеки в сучасному світі [8;9]. Значним також є коло досліджень різних аспектів забезпечення безпеки людини, суспільства та соціальних інститутів, наприклад: забезпечення екологічної безпеки сучасних держав [10]; стану національної безпеки України в контексті гуманітарних, природно-ресурсних, екологічних та техніко-технологічних проблем [11]; політико-правових заходів щодо підвищення стійкості критичної інфраструктури України [12]; шляхів реагування на епідеміологічні загрози [13]; екологічної та біологічної безпеки України [14]. В роботах, які сьогодні є класичними, "безпека" та "небезпека" розглядаються як соціальні феномени та певний "соціальний конструкт", який формується внаслідок сучасних соціальних взаємодій та наслідків глобалізації для людини і суспільства [3;4;15]. Тому в соціальних системах їх все частіше використовують для визначення характеру та інтенсивності соціальних процесів, структурної стабільності та умов розвитку цих систем. Так, у роботі [16] розкривається специфіка соціальних уявлень сучасної молоді про безпеку та небезпеку на різних соціальних рівнях, в [17] розглядається соціокультурна складова безпеки у добу постмодерну, а в роботі [18] наведено системний аналіз соціальних і культурних вимірів ризиків в сучасному суспільстві.

Аналіз наведених праць дозволяє стверджувати про їх значну наукову цінність для розуміння змісту феноменів "безпека" та "небезпека" при вирішенні проблем пов'язаних із забезпеченням безпеки систем різної природи національного, регіонального та глобального масштабів. Водночас, вони: належною мірою не відображають динамічної природи безпеки та небезпеки у контексті взаємодії фізичних, біологічних і соціальних систем; недостатньо розкривають діалектичну взаємозумовленість явищ різної природи, які позначають термінами "безпека" та "небезпека", що не дозволяє виявити справжні причини та закономірності їх розвитку; як правило, використовують нормативні поняття безпеки та небезпеки, які, не відображають їхньої динамічної природи та амбівалентності. Внаслідок цього виникає проблема адаптації цих термінів до наукового аналізу, щоб забезпечити цілісне розуміння сутності та діалектичної взаємозумовленості феноменів "безпека" та "небезпека", а відтак і суттєві труднощі при вирішенні практичних питань щодо безпекових аспектів життєдіяльності людини, суспільства та держави. Важливою передумовою подолання цих труднощів є подальше розкриття діалектичної взаємозумовленості змісту феноменів "безпека" та "небезпека" у контексті взаємодії систем різної природи (фізичних, біологічних та соціальних), що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета дослідження полягає у розкритті діалектичної взаємозумовленості феноменів "безпека" та "небезпека" у контексті взаємодії систем різної природи. Головна увага приділена фізичній, біологічній та соціальній складовій безпеці людини та основам діалектичного підходу при розкритті змісту вказаних феноменів.

Виклад основного матеріалу. Фізична складова безпеки людини. Проблема належного реагування на небезпеки людини, які породжувались фізичними явищами у середовищі її існування, виникла разом з її появою на планеті. Йдеться про землетруси, повені, урагани, тайфуни, лісові пожежі, зміни клімату тощо. При цьому можливість людини знизити до прийняттого рівня негативний вплив цих небезпек і сьогодні досить обмежена, оскільки вони відображають ті чи інші якості та властивості фізичних планетарних систем, зумовлених законами природи. Тому людина вимушена пристосовуватися до впливу на її безпеку вказаних явищ використовуючи отримані знання про них та створюючи відповідні штучні фізичні системи. Їх функціонування у заданих параметрах дозволяє людині успішно вирішувати питання пов'язані з її безпекою. Тому такі штучні фізичні системи, як будинки, енергетична, транспортна, промислова інфраструктура та інші мають для неї значну цінність. Проте, створення та функціонування цих систем часто супроводжується значним руйнуванням природних фізичних і біологічних систем, що породжує додаткові небезпеки безпеці людини. Особливо, коли виникають аварії на промислових підприємствах та енергетичних об'єктах, транспортні та екологічні катастрофи техногенного характеру, які призводять, зокрема до значних жертв серед населення, викидів шкідливих речовин, забруднення води, ґрунтів, повітря тощо. Їх соціальні наслідки також можуть бути досить значними, наприклад,

призвести до необхідності вимушеного переселення людей з екологічно небезпечних територій, соціальної нестабільності через зниження довіри до органів державної влади, соціальних конфліктів через нерівний доступ до ресурсів і медичної допомоги, соціального хаосу, панічних настроїв, погіршення криміногенної ситуації. Тому фізична складова небезпеці людини зумовлена не тільки можливим негативним впливом фізичних явищ природного характеру, а й функціонуванням та аваріями (катастрофами) створених нею штучних фізичних систем.

Біологічна складова безпеки людини. Людина, попри найвищий ступінь біологічного розвитку, залишається досить вразливою при взаємодії з іншими формами життя, особливо тими, які перебувають на найнижчому рівні розвитку: бактеріями, вірусами та токсинами, які викликають ті чи інші захворювання. Вони в цілому поділяються на: хвороби від тварин; природно-осередкові інфекції, які вражають тварин і людей; хвороби людини. Ці хвороби зумовлені наслідками функціонування біологічних систем природного походження. Проте вже сьогодні люди активно маніпулюють геномом і протеомом, а це може призвести до небезпеки появи зокрема, абіотичних організмopodobних синтетичних молекулярних систем, стелс-патогенів, які значно розширюють коло небезпек біологічного характеру для людини. Очевидно, що сучасні біотехнології відкривають нові горизонти для медицини та сільського господарства, але вони також створюють і небачені раніше небезпеки. Так, генетично модифіковані організми допомагають у боротьбі з голодом, проте існує значний і до кінця не вивчений ризик непередбачуваних мутацій або екологічного дисбалансу. Створення штучних вірусів або бактерій також може використовуватися як зброя проти людства, а аматорські експерименти із генетичними модифікаціями можуть призвести до неконтрольованих наслідків. Тому для забезпечення належного рівня біобезпеки потрібен жорсткий державний контроль за науковими розробками, вдосконалення механізмів раннього виявлення біологічних небезпек та відповідні міжнародні угоди у цій сфері.

Своєрідним локомотивом розвитку фізичних та біологічних небезпек для людини є зміна клімату, яка є незворотною. Зміна клімату та значні техногенні аварії і катастрофи мають довготривалі наслідки для здоров'я, здійснюють потужний вплив на економічні, політичні та соціальні процеси, на соціальну стабільність, що значно розширює коло небезпек для людини. З метою зниження негативного впливу фізичних і біологічних явищ на безпеку людини, фізичними та біологічними системами можна керувати. Потік енергії чи речовини за певних умов може привести ці системи до бажаного людині стану. Проте реальна здатність людини здійснювати глобальний вплив на природні фізичні та біологічні системи залишається обмеженою.

Соціальна складова безпеки людини. Соціальні явища, які зумовлюють соціальну складову безпеки людини є наслідком їх діяльності та організацій (соціальних інститутів). Вони мають динамічний характер, свої просторові та часові характеристики й проявляються у процесі соціальної взаємодії елементів соціальних систем. Вказаними елементами можуть бути дії, ідеї, думки, почуття, інтереси, потреби, властивості окремих індивідів, соціальні групи, соціальні інститути (організації), соціальні процеси у випадку, коли вони відіграють значну роль у життєдіяльності суспільства, тобто фактично є матеріальними та духовними продуктами людської діяльності. Принципово важливим є те, що будь-яке соціальне явище є результатом взаємодії людей, яка здійснюється в соціальному просторі безпосередньо в контактній групі або опосередковано, через їх причетність до спільнот та через соціальні інститути та, як правило, має латентний характер, тобто вони виражають не тільки очевидні характеристики функціонування соціальних систем, а й більш глибокі процеси, зв'язок яких з соціальним явищем безпосередньо не спостерігається [19].

Науково-прикладний інтерес представляють ті соціальні явища, які характеризують стійкі, повторювані й типові зв'язки та відносини соціальної дійсності. Якщо їх повторюваність, масовість, типовість, суспільна значущість встановлені, то такі явища можна розглядати як соціальний факт [19]. Кількісне вивчення сукупності соціальних явищ, інтенсивності прояву їхніх якісних ознак сприяє усвідомленню ймовірнісного характеру природи соціальних зв'язків і відносин, що дозволяє зафіксувати закономірності,

особливості та тенденції розвитку явищ в соціальних системах. Таким чином, розкриття сутності соціальних явищ, які позначають термінами "небезпека" або "безпека", має здійснюватися крізь призму дій (взаємодій) людей, здійснюваних безпосередньо або через соціальні інститути, їх потреб, інтересів, які утворюють множину соціальних фактів, які мають матеріальну і духовну визначеність. Тому сутність цих явищ визначається особливостями, динамікою, характером, спрямованістю тощо соціальних взаємодій. Це означає, що вказані соціальні явища формують єдиний динамічний процес виникнення та еволюції соціальних систем, який відбувається згідно законів діалектики [20]. Водночас аналіз соціальних явищ, які позначають термінами "безпека" та "небезпека" у контексті соціальної взаємодії дозволяє дійти висновку, що вони є взаємопов'язаними ключовими категоріями вказаної взаємодії, що впливають на всі аспекти соціального життя. Тому "безпека" та "небезпека" є водночас соціальними феноменами.

Так безпека, як соціальний феномен, охоплює такі її прояви в соціальних взаємодіях як, наприклад: особисту безпеку (захист життя, здоров'я, прав і свобод людини); соціальну безпеку (наявність соціальних гарантій, захист від соціальної ізоляції); політичну безпеку (стійкість політичної системи та встановлених процедур отримання і передачі влади); економічну безпеку (можливість реалізовувати економічні права, мати стабільні доходи). Водночас, небезпека, як соціальний феномен, охоплює такі її прояви в соціальних взаємодіях як, наприклад: конфлікти (міжетнічні, міждержавні тощо); зростання злочинності (зокрема, підвищення рівня насильства та правопорушень); політичну нестабільність (революції, державні перевороти тощо); економічні кризи (безробіття, інфляція тощо). Вказані соціальні феномени здійснюють вплив, зокрема на суспільні та правові норми, політичні та економічні стратегії, культурні цінності тощо, а відтак і на якісно-кількісні характеристики соціальної взаємодії. Тому вони значною мірою визначають характер відносин між людьми, економічну та політичну стабільність. Так, належний рівень безпеки соціальної системи впливає на рівень довіри в суспільстві, що сприяє соціальній мобільності, тобто можливості кожного досягти успіху незалежно від походження чи соціального статусу, а високий рівень небезпеки призводить до соціальної ізоляції, дискримінації, ксенофобії та агресії, створення соціальних бар'єрів, що ускладнюють інтеграцію меншин або вразливих груп.

Таким чином, у кінцевому підсумку, соціальні явища, які позначають концептами "безпека" та "небезпека" є взаємопов'язаними соціальними категоріями та соціальними феноменами. Вони визначають якісно-кількісні характеристики соціальної взаємодії, у тому числі розвиток соціальних інститутів. Тому вони здійснюють вирішальний вплив зокрема, на формування в соціальних системах правових норм, систем управління, рівня довіри між людьми. Це означає, що важливим є пошук та дотримання певного балансу між двома взаємопов'язаними протилежностями, які перебувають у єдності та боротьбі: безпекою та небезпекою. Якщо розглядати цей баланс у контексті соціальної взаємодії, то важливими є зокрема, наступні заходи: розвиток культури безпеки в усіх елементах соціальної системи; розбудова ефективних інститутів безпеки; збереження балансу між свободою та державним контролем; постійне підвищення рівня довіри через відкритий діалог та демократичні процедури і процеси.

Варто акцентувати увагу на тому, що при розробці та реалізації цих та інших заходів, не менш важливим є й врахування змісту та взаємозв'язку соціальних конструктів, яким належить визначальна роль у соціальній взаємодії, а також можливих причин і наслідків різкого зростання соціальної ентропії в умовах криз. Соціальні конструкти віддзеркалюють в елементах соціальної системи поточні уявлення, наприклад про: сенс життя, національні цінності та інтереси, демократичні принципи, ринкову економіку. Вони виникають в силу того, що люди згодні діяти так, ніби ці явища існують, або згодні дотримуватись певних правил поведінки, оскільки, як зазначають П. Бергер та Т. Лукман, індивіди мають знання у вигляді суб'єктивних уявлень і вважають їх реальними, вони не переймаються питаннями, що для них "реально", оскільки вважають "свою реальність" "знаннями", тому люди в різних суспільствах вважають самі по собі зрозумілі їм абсолютно різні "реальності" [3]. Через це осмислення індивідами одних і тих же соціальних явищ, а відтак і змін в соціальних системах,

може бути досить різним. Воно залежить від ідеології, культури, світоглядно-ціннісних орієнтацій тощо. При цьому сутність соціального буття, як зазначав М. Вебер, полягає у наявності в ньому певного сенсу, який також є соціальним конструктом [21]. Соціальні конструкти завжди штучні, проте їх сприйняття масами дозволяє перебудовувати реальність реагуючи на небезпеки (реальні або уявні) своїй безпеці. Оскільки знання людей про оточуючий їх соціальний світ є результатом їх домовленостей, то, в кінцевому підсумку, будь-які соціальні конструкти є для них частиною об'єктивної реальності. Викладене вище повною мірою стосується й соціальних конструктів, які утворюють методологічну основу вирішення проблеми пошуку та дотримання прийняттого балансу між безпекою та небезпекою у контексті соціальної взаємодії.

Не викликає сумніву й важливість виявлення та врахування можливих причин та наслідків різкого зростання соціальної ентропії в умовах криз при розробці та реалізації заходів для забезпечення прийняттого балансу між безпекою та небезпекою у контексті соціальної взаємодії. Як відомо, у фізиці ентропія є мірою хаосу та невпорядкованості. В соціології та теорії управління термін "соціальна ентропія" використовують для характеристики ступеня дезорганізації соціальних систем у процесі поступового накопичення нестабільності та невизначеності в організаційно-функціональних структурах, що призводить до кризових явищ. Будь-які кризові явища в соціальних системах, які зумовлені перманентними якісно-кількісними змінами в них, є об'єктивною реальністю. Ці зміни супроводжуються зростанням соціальної ентропії, що проявляється, коли кризові явища в системі набули ознак системної кризи. Тому суспільство, як дисипативна система, має адекватно реагувати на небезпеку різкого зростання соціальної ентропії.

Визначальними ознаками та характеристиками соціальної ентропії є, зокрема: зниження довіри до держави та суспільних інститутів; фрагментація суспільства; ескалація конфліктів; нестабільність політичних систем; деградація моральних та правових норм. Якщо соціальна ентропія, не контролюється, вона може призвести до тяжких наслідків: політичного хаосу та розпаду держави; розколу суспільства за релігійними, етнічними чи ідеологічними лініями і, як наслідок до громадянської війни; економічного краху; деградації громадянських прав, оскільки у таких умовах, як правило, виникають анархія та диктатури. Тому чим вища соціальна ентропія, тим менш передбачуваним стає розвиток суспільства, а державні інститути можуть втрачати здатність ефективно виконувати свої функції. Різке зростання соціальної ентропії є індикатором зростання нестабільності суспільства, посилює рівень небезпек, пов'язаних з політичними та соціально-економічними кризами. Для її зменшення необхідне адекватне реагування з боку політиків та органів державного управління на фактори, які призводять до її різкого зростання, зокрема, на такі як: політична нестабільність та криза легітимності; економічні дисбаланси та зростання нерівності; маніпуляція суспільною свідомістю; поляризація суспільства; криза ідентичності; масові міграційні процеси; зміна стилю життя та пріоритетів.

В кінцевому підсумку, якщо розглядати еволюцію соціальних систем у контексті соціальних взаємодій, то можна дійти однозначного висновку, що джерелом походження соціальної складової "безпеки" та "небезпеки" є людина та створені нею соціальні інститути. При цьому конфлікти (кризи), які виникають у процесі вказаних взаємодій, є каталізатором змін. Вони можуть призвести як до бажаних, так і не бажаних змін в соціальній системі. Це означає, що термін "конфлікт" взаємопов'язаний з термінами "безпека" та "небезпека". Дійсно, будь-який конфлікт, який виникає у процесі соціальних взаємодій, породжує небезпеки для соціальної системи. Проте, з іншого боку, він зумовлює необхідність реагування на небезпеки, тобто створення відповідних механізмів забезпечення безпеки системи. Конфліктологія як наука досліджує природу конфліктів, їх типологію та методи управління ними [22]. Джерелам конфліктів можуть бути, зокрема: політичні чинники, наприклад, суперечності між органами державної влади та суспільством стосовно пріоритетів розвитку; економічні - зумовлені, наприклад, значною нерівністю у розподілі ресурсів; культурні - основою яких можуть бути розбіжності в світоглядно-ціннісних орієнтаціях. Тому з позицій конфліктології безпеку соціальної системи та її елементів можна розглядати як

процес балансування між їх інтересами (цілями), що вступають у суперечності породжуючи ті чи інші небезпеки для них. Це стосується як деструктивних конфліктів, які створюючи кризові ситуації в системі, так і конструктивних, які можуть сприяти її розвитку, наприклад, шляхом зміни застарілих норм.

Таким чином, сукупність небезпек для безпеки людини фізичного, біологічного та соціального характеру зумовлена багатьма факторами. При цьому безпека та небезпека є феноменами соціальної взаємодії, оскільки впливають на поведінку людей, суспільні відносини, політичні процеси та економічну стабільність. У безпечному середовищі люди більш відкриті до співпраці, довіри та комунікації, тоді як в умовах небезпеки схильні до ізоляції, агресії або підвищеної обережності. Взаємозв'язок цих феноменів із соціальною взаємодією проявляється у різних сферах життя. Тому безпека людини передусім залежить від сприятливих для неї умов середовища існування мінливості яких потребує постійного вжиття відповідних заходів, у тому числі пов'язаних з виявленням, оцінюванням, прогнозуванням, мінімізацією негативних для безпеки людини наслідків фізичних, біологічних та соціальних явищ.

Основи діалектичного підходу при розкритті змісту феноменів "безпека" та "небезпека". Практична реалізація можливостей діалектичного підходу при розкритті змісту цих феноменів зумовлює необхідність розкриття ролі категорій "сутність" та "явище", особливості використання термінів "поняття" і "концепт" та розуміння спрямованості та системності явищ, які породжують вказані феномени

Поняття "сутність" належить до філософських категорій та виражає головне, основне, визначальне в предметі, таке що зумовлене глибинними, необхідними, внутрішніми зв'язками й тенденціями розвитку і пізнається на рівні теоретичного мислення [19]. Як відомо, всі предмети (об'єкти, процеси тощо) постійно змінюються у просторі і часі відповідно до загальних законів розвитку матеріального світу. Тому сутність предмету також змінюється та розвивається відповідно до згаданих законів. Це дозволяє під сутністю розуміти невід'ємну якість предмету, без якої його неможливо осмислити. Сутність предмета виражається в його визначенні. Поняття "явище" також належить до філософських категорій. Його використовують "для позначення зовнішніх властивостей та виявів предметів, що пізнаються на чуттєвому рівні" [19]. Категорії "сутність" та "явище" взаємопов'язані, тому, як і сутність, явище може змінюватися, розвиватися. Проте єдність цих категорій не означає їхньої тотожності, оскільки сутність предметів завжди пов'язана з внутрішнім змістом явищ, а він прихований від безпосереднього сприйняття. Тому у діалектичному матеріалізмі сутність і явище розглядають у діалектичній єдності, як етапи пізнання предметів матеріального світу у процесі якого те чи інше явище відображає певну сторону (якості, властивості) сутності предмету.

В теорії систем реально існуючі системи поділяють на фізичні, біологічні та соціальні, а різні аспекти їх функціонування відображають різноманітні явища, які дозволяють виявити якості та властивості систем зумовлені певними законами (закономірностями) [23]. Так, різні аспекти функціонування фізичних систем відображають фізичні явища, які зумовлені фізичними законами, а різні аспекти функціонування біологічних - біологічні явища. Останні зумовлені як фізичними, так і біологічними законами, що описують статистично вірогідні закономірності, які відбуваються з тілами живої природи. Серед них зокрема, закон незворотності еволюційних процесів, закон стрибкоподібного характеру еволюції, а також біогеохімічні закони, які вивів В. Вернадський [24], зокрема, що еволюція видів повинна йти в напрямку, що збільшує прояв біогенної міграції атомів в біосфері, а відтак в ній право на життя отримують тільки види, необхідні самій біосфері для виконання певних функцій і посилення тим самим біогенної міграції хімічних елементів.

Різні аспекти функціонування соціальних систем відображають соціальні явища, які зумовлені соціальними законами, що описують закономірності, що проявляються у процесі взаємодії соціальних систем та їх елементів. Водночас, при дослідженні цих систем необхідно також врахувати фізичні та біологічні закони, що ускладнює вирішення проблеми забезпечення безпеки цих систем [2]. Проте окремої уваги заслуговують передусім соціальні

явища, тобто ті, які відображають функціонування соціальних систем. В соціології під ними розуміють "усе те в соціальній дійсності, що виявляє себе, розкриває зовнішні, безпосередньо дані форми свого існування; елементи соціальної реальності, яким притаманна вся повнота соціальних властивостей та ознак, універсальні об'єктивні характеристики соціального світу, соціальних об'єктів" [25, стр. 334-335].

Таким чином, в межах діалектичного підходу досліджуючи феномени "безпека" та "небезпека", під сутністю необхідно розуміти внутрішню, глибинну, відносно приховану та стійку сторону об'єкта (процесу), наявні або можливі наслідки функціонування якого (дія), інтерпретуються як безпека чи небезпека стосовно цього або іншого об'єкта (процесу). Тому вказана сутність пізнається тільки на рівні абстрактного мислення й співмірна з такими категоріями як "загальне", "закон". Водночас, під явищем необхідно розуміти категорію, яка відображає зовнішні, більш змінні та очевидні характеристики об'єкта (процесу), тому воно чуттєво сприймається, на відміну від його сутності. Це означає, що пізнати (розкрити) сутність феноменів "безпека" та "небезпека" можна тільки через явища, які відображають різні аспекти функціонування тих чи інших систем.

Щодо особливості використання термінів "поняття" і "концепт", то у нормативній літературі терміни "безпека" та "небезпека" використовуються як поняття, оскільки будь-яке поняття, як правило, передбачає мінімізацію суб'єктивності та варіативності [19]. Це важливо при прийнятті, наприклад, управлінських рішень [19]. Тому зміст поняття є статичним і нормативним, що не дозволяє у науковому сенсі відобразити повною мірою у його змісті істотні властивості, зв'язки, відношення, суперечності, тенденції розвитку об'єктів (процесів) реального світу, наслідком яких є те чи інше явище. Тому при наукових дослідженнях явищ, які інтерпретують як "небезпеку" чи "безпеку", доцільним є вживання терміну "концепт". Як правило, вказані явища відображають різні аспекти функціонування систем, а термін "концепт" має амбівалентну структуру, бо поєднує в собі ціннісну, образну і поняттєву сторони сутності об'єктів, що дозволяє системно розкрити природу явищ, які є причинами безпеки чи небезпеки, тобто дозволяє відобразити у його змісті істотні властивості, зв'язки, відношення, суперечності, тенденції розвитку системи, а відтак передбачає фіксацію ознак і властивостей елементів пізнання системи, особливості її функціонування, які відображають ті чи інші явища.

І, насамкінець, принципово важливим для практичної реалізації можливостей діалектичного підходу є також розуміння спрямованості та системності явищ, які позначають феноменами "безпека" та "небезпека". Як відомо уявлення древньогрецьких філософів, які розглядали світ як такий, що перебуває у вічному становленні, а саме становлення вважали результатом вселенської роздвоєності світу на протилежні сторони (сухе — вологе, добро — зло тощо), єдність та взаємоперехід яких і є джерелом розвитку світу стали ядром діалектики, теоретичні основи якої було викладено в творах Г.Гегеля [20;26]. Зміст діалектики визначається фундаментальними категоріями: зв'язок, взаємодія, рух, розвиток. При цьому вихідним є твердження, що єдність і цілісність матеріального світу полягає у вічних та універсальних взаємозв'язках, а відтак базисною основою діалектики є принцип зв'язку [19]. Категорія "взаємодія", яка відображає процеси взаємовпливу взаємопов'язаних об'єктів, що спричиняє їх взаємну зміну (рух), також має об'єктивний та універсальний характер. Діалектико-матеріалістична концепція розвитку акцентує увагу на властивостях розвитку як процесу: спрямованість змін, їх незворотність, спадковість, виникнення нового, що принципово відрізняє розвиток від руху. Тому розвиток також є базовим принципом діалектики.

Таким чином, Г.Гегель [20;26] сформулював три закони діалектики: єдності та боротьби протилежностей; взаємного переходу кількісних та якісних змін; заперечення заперечення.

Закон єдності та боротьби протилежностей вказує на внутрішнє джерело саморозвитку світу, відповідаючи на питання, чому розвиваються предмети (об'єкти, явища, процеси) реального світу. Протилежність, суперечність, тотожність, відмінність є його категоріями. Вихідною умовою закону є положення про те, що всі предмети є внутрішньо суперечливими і саме ця суперечність являє собою джерело зміни об'єктів, будь-якого руху та розвитку.

Водночас суперечність розглядається не тільки як відношення протилежних сторін, а й як процес їх розгортання в предметі, ступенями якого є тотожність, відмінність, протилежність, конфлікт. Категорія тотожності означає початковий ступінь розвитку суперечності, Поступово вона переходить в стан відмінності, а потім і стан суттєвої відмінності – протилежностей, коли предмет стає відмінним від того, яким він був на стадії тотожності. На останній стадії розвитку суперечності протилежні сторони переходять в стан конфлікту, результатом якого є розв'язання суперечності через зникнення даного предмета та створення предмета нової якості.

Закон взаємного переходу кількісних та якісних змін описує механізм зміни предметів використовуючи категорії: якість, властивість, кількість, міра, стрибок. У даному випадку під якістю розуміється об'єктивна, цілісна, відносно стійка сукупність ознак, які визначають суть та специфіку предмета. Категорія якості знаменує собою відносний спокій, стійкість предмета, тому його якість змінюється дискретно, стрибкоподібно. Категорія кількість відображає параметри предмета, які можна виразити числом та проявляє себе як абсолютний неперервний рух, змінність. Таким чином, специфікою якості є постійність, стійкість, а кількості – абсолютний неперервний рух, змінність. Вказана специфіка є вихідною умовою дії закону взаємного переходу кількісних та якісних змін. Його суть зводиться до того, що кількісні накопичення всередині даної якості, перевищивши міру, з необхідністю викликають якісні зміни, які, в свою чергу, приводять до нових кількісних показників всередині вже нової якості. Після появи нового предмета, його якість надає певний простір для кількісних накопичень, але до певної межі при переході якої відбувається зміна якості предмета.

Закон-заперечення заперечення вказує на напрям розвитку предметів реального світу. Суть закону зводиться до того, що розвиток відбувається через поєднання циклічності та поступальності. Його категоріями є: метафізичне заперечення, діалектичне заперечення, заперечення заперечення, тріада, справедливість, спадковість, спрямованість.

У процесі переходу від старого до нового зі "старим" можна вчинити двояко: знищити його, перервавши перспективу розвитку предмета (метафізичне заперечення); "зняти" старе в новій якості з утриманням в новому позитивного та цінного зі старого (діалектичне заперечення), тому зберігається зв'язок між новим та старим, спадковість, подальша перспектива розвитку предмета. Діалектичне заперечення домінує у розвитку предметів, але вказаний процес не зупиняється на ньому. Для завершення дії закону необхідно щоб процес пройшов стадію заперечення заперечення. Воно означає: утримання та синтез позитивного з вихідного пункту та його діалектичного заперечення, коли долається їх однобічність і створюється вища цілісність; повернення начебто до старого, але на новій, більш якісній основі. Заперечення заперечення є новим вихідним пунктом для подальшого розвитку об'єкта.

Крім законів, теорія діалектики включає в себе низку важливих категорій. Вони є об'єктивними за змістом, суб'єктивними за формою і бувають парними та непарними. Основні закони діалектики формулюються тільки через непарні категорії: суперечність, кількість, якість, заперечення тощо. До парних категорій діалектики належать: загальне та одиничне, причина та наслідок, необхідність та випадковість, сутність та явище, зміст та форма, дійсність та можливість. Категорії сутність та явище ми розглядали вище. Разом з тим для розкритті діалектичної сутності явищ, які позначають концептами "безпека" та "небезпека" доцільно окреслити зміст таких парних категорій як: причина та наслідок; необхідність та випадковість; можливість та дійсність.

Під причиною розуміється явище, дія якого з необхідністю приводить до виникнення іншого явища, яке називається наслідком. Причина завжди передує наслідку. Вона викликає його, але й наслідок чинить зворотний вплив на причину, оскільки стає причиною іншого наслідку. Матеріальний світ "пронизаний" причинно-наслідковими ланцюгами. Вони складають зміст твердження, що в світі абсолютно все має свою причину (принцип детермінізму). У межах нашого дослідження це означає, що внаслідок взаємодії фізичних, біологічних та соціальних систем можуть виникати явища, які ми позначаємо концептами "безпека" та "небезпека", тобто ці явища є причинами безпеки чи небезпека для реальних об'єктів (процесів).

Важливим для розкритті сутності явищ, які позначають концептами "безпека" та "небезпека", крізь призму безальтернативній лінії розвитку, є також врахування таких парних категорій як: необхідність та випадковість та можливість та дійсність. Під необхідністю розуміється розвиток явищ, який випливає із внутрішнього стійкого зв'язку об'єктів і має бути неминучим, а випадковість визначає проблематичність та необов'язковість виникнення об'єктів, її неможливо точно передбачити. Випадковість є формою вияву необхідності та її доповненням і може лише прискорювати або сповільнювати необхідний процес. Під можливістю розуміється об'єктивно існуюча тенденція виникнення об'єкта, яка зумовлена певною закономірністю, а під дійсністю реалізована можливість. При цьому кожна дійсність знову породжує "віяло можливостей", з яких реалізується (стає новою дійсністю) лише одна реальна, яка виявляє закономірну, суттєву тенденцію розвитку даного об'єкта.

Аналіз окресленого змісту діалектичних законів розвитку предметів реального світу, а також парних категорій (необхідність та випадковість; можливість та дійсність), дозволяє дійти наступних висновків методологічного характеру принципово важливих у науково-практичному сенсі при розкритті сутності та діалектичної взаємозумовленості явищ, які позначають концептами "безпека" та "небезпека".

1. Зміна фізичних, біологічних та соціальних явищ, які позначають концептами "безпека" та "небезпека", відбувається по безальтернативній лінії розвитку, а їх визначальними рисами є системність, впорядкованість, закономірність та необхідність, тобто ці зміни є процесом, що здійснюється за законами логіки та необхідності. Тому у змінах вказаних явищ не може бути панування випадковостей, які визначають необов'язковість виникнення змін, які неможливо передбачити. Ті чи інші випадковості можуть лише прискорювати або сповільнювати необхідний закономірний процес змін.

2. Розвиток предметів реального світу здійснюється шляхом його роздвоєння на дві протилежні, але взаємозумовлені сторони, які у загальному випадку, знаходять своє відображення у фізичних, біологічних та соціальних явищах. Ці явища здійснюють позитивний або негативний вплив на розвиток. Одні явища породжують небезпеки (перепони, шкоду тощо) для розвитку предмета (його структури, взаємодії із середовищем тощо), тобто їх вплив є негативним. Інші явища сприяють створенню належних умов (енергетичних, ресурсних тощо) для розвитку предмета, тобто їх вплив є позитивним (безпечним).

3. Суперечність між фізичними, біологічними та соціальними явищами, для позначення яких використовують концепти "небезпека" і "безпека", відображає єдність протилежних сторін тенденцій розвитку предмета і постійну боротьбу між ними. Вона є внутрішнім джерелом зміни та розвитку предмета. Це означає, що взаємовідносини між вказаними явищами є джерелом внутрішнього імпульсу змін, які зумовлюють розвиток предмета, тобто перетворення його в інший.

4. Концепти "небезпека" і "безпека", які використовують для позначення фізичних, біологічних та соціальних явищ, які здійснюють вплив на розвиток предмета, є дихотомічними та підпорядкованими концепту "розвиток". Тому об'єктивний зміст цих концептів детермінований середовищем та обставинами, в яких відбувається розвиток предмета. Ці явища взаємодіють у процесі кількісних та якісних змін явищ, що об'єктивно зумовлює системний характер якісно-кількісних характеристик як "небезпеки", так і "безпеки" й дозволяє, зокрема, здійснювати їх класифікацію та оцінювання за інтенсивністю, масштабами тощо.

5. Фізичні, біологічні та соціальні явища, які позначають концептами "безпека" та "небезпека", вирізняються певною якістю, яка є об'єктивною, цілісною, відносно стійкою сукупністю ознак. Ці ознаки визначають суть та специфіку явища та проявляється через властивості, які є способом виявлення певної сторони явища по відношенню до інших, з якими воно вступає у взаємодію. Кількісні накопичення всередині даної якості до перевищення міри (межі), за якою з необхідністю виникають якісні зміни явищ, породжують безперервний процес зміни інтенсивності впливу цих явищ на якісно-кількісні характеристики як безпеки, так і небезпеки. При переході межі, до якої можуть бути можливими кількісні накопичення в явищах, відбувається стрибок, тобто зміна якості цих явищ. Його логічним наслідком є

можлива трансформація ("перетікання") "безпеки" у "небезпеку" і, навпаки. У даному випадку проявляється дія закону заперечення заперечення. Тобто у процесі трансформації відбувається утримання та синтез позитивного з вихідного пункту розвитку явищ, які позначають концептами "безпека" та "небезпека", та його діалектичне заперечення, коли долається їх однобічність і створюється вища цілісність на новій, більш якісній основі.

6. В науково-практичному сенсі при виявленні та оцінюванні явищ, які позначають концептами "безпека" та "небезпека", принципово важливим є розкриття причинно-наслідкового зв'язку явищ. Тобто необхідно чітко усвідомлювати, які саме явища здійснюють, або можуть здійснювати, позитивний чи негативний вплив на об'єкт (процес), а відтак є причиною небезпеки чи безпеки. У цьому ж контексті важливими є й відповіді на питання: які явища є неминучими, а які випадковими, а також, які з потенційних можливостей розвитку є реальними, тобто такими, що уособлюють закономірну та суттєву тенденцію розвитку явища.

Наведені висновки, які ґрунтуються на філософській концепції розвитку, дозволяють значною мірою розкрити діалектичну сутність явищ, які позначають концептами "безпека" та "небезпека". Проте сьогодні при визначенні траєкторій безпечного розвитку предметів (об'єктів, процесів) необхідно використовувати й наукові положення інших теорій (концепцій), які досліджують системи. Йдеться зокрема, про теорію хаосу, яка досліджує системи, динаміка яких залежить від початкових умов, що робить довгострокове прогнозування їх розвитку складним та синергетику, в межах якої досліджують процеси самоорганізації в системах різної природи у контексті сумісної дії елементів середовища у нерівноважному стані [27]. Тому подальше розкриття діалектичної сутності явищ, які позначають концептами "безпека" та "небезпека", потребує додаткових досліджень.

Таким чином, розкриття сутності та можливостей діалектичного підходу до розкриття змісту та взаємозумовленості явищ, які позначають концептами "безпека" та "небезпека", дозволяє осмислити безпековий вимір закономірностей розвитку та функціонування систем різної природи, а його практичне використання - поєднувати емпіричний рівень аналізу цих явищ із теоретичним осмисленням їхньої сутності. У даному випадку, наприклад, закон єдності та боротьби протилежностей проявляється у тому, що явище, яке позначають категорією "безпека" не може існувати без явища, яке позначають категорією "небезпеки", яке власне й породжує потребу у вдосконаленні відповідних механізмів захисту системи. Закон переходу кількісних змін у якісні проявляється передусім у тому, що "накопичення" "небезпек" в системі на певному етапі призводить до кризової ситуації, що потребує суттєвих змін в системі, а в певних випадках і її трансформації для переведення на більш безпечну траєкторію розвитку. Взаємозумовленість "небезпеки" та "безпеки", як двох протилежностей, проявляється відповідно до закону заперечення заперечення, оскільки попередня система еволюціонує через подолання (заперечення) тих чи інших "небезпек" та створення нової структури системи, яка дозволяє забезпечувати їй прийнятний баланс між явищами, які інтерпретуються як "безпеки" та "небезпеки".

Висновки. 1. У контексті аналізу взаємодії систем різної природи встановлено, що безпека та небезпека є взаємопов'язаними феноменами, які в соціальних системах визначають характер соціальної взаємодії. Вони не існують окремо один від одного, оскільки небезпека створює передумови для розвитку механізмів безпеки, а накопичення небезпек у системі може призводити до криз, які стимулюють її трансформацію. При цьому використання підходів, які не враховують діалектичну природу, динамічний характер, системний характер впливу фізичних, біологічних і соціальних явищ, які позначають термінами "безпека" та "небезпека", ускладнює розробку ефективних стратегій забезпечення безпеки цих систем.

2. Діалектичне осмислення безпеки та небезпеки в соціальних системах, дозволяє розглядати їх не лише як об'єктивні фактори, а й як соціальні конструкти, які мають суб'єктивну природу та зумовлюють соціальні взаємодії, а природні катаклізми, техногенні катастрофи, епідемії та соціальні кризи розширюють коло небезпек для систем різної природи, що вимагає розробки адаптивних підходів для реагування на ці небезпеки. При цьому суб'єктивне сприйняття небезпек може не відповідати їхньому реальному змісту, передусім тому, що соціальні конструкти відіграють ключову роль у формуванні суспільного уявлення

про безпеку та небезпеку, що може призвести до неадекватних управлінських рішень. Важливим у даному випадку є й врахування можливого різкого зростання соціальної ентропії, яка призводить до суспільної дестабілізації.

3. Безпека соціальної системи залежить від особливостей соціальної взаємодії та її здатності адаптуватися до нових умов, а баланс між безпекою та небезпекою є визначальним фактором стійкості систем. Це має враховуватися при розробці управлінських стратегій пріоритетами яких мають бути зокрема, розвиток культури безпеки, створення ефективних інститутів безпеки, збереження балансу між свободою та державним контролем, формування механізмів запобігання кризовим явищам, підвищення рівня довіри у суспільстві, як важливого чинника соціальної стабільності.

4. Розкрито сутність та можливості використання діалектичного підходу при розкритті змісту феноменів "безпека" та "небезпека" шляхом розкриття ролі категорій "сутність" та "явище", особливості використання термінів "поняття" і "концепт" та розуміння спрямованості та системності явищ, які породжують вказані феномени. Застосування діалектичного підходу до розкриття змісту феноменів "безпека" та "небезпека" зумовлює необхідність розуміти під категорією "сутність" внутрішню, глибинну, відносно приховану, стійку сторону того чи іншого досліджуваного об'єкта (процесу), наслідки функціонування якого, інтерпретуються як безпека чи небезпека, а під явищем – категорію, яка взаємопов'язана з категорією "сутність" та відображає зовнішні, більш змінні та очевидні його характеристики. Тому в межах вказаного підходу при розкритті змісту явищ, які відображають специфіку та варіативну оціночну характеристику розвитку систем (об'єктів, процесів) та які інтерпретують як безпеку чи небезпеку, необхідно використовувати термін "концепт".

5. Аналіз змісту діалектичних законів розвитку предметів реального світу та парних категорій (необхідність та випадковість; можливість та дійсність), дозволяв дійти низки висновків методологічного характеру. Так, зміна фізичних, біологічних та соціальних явищ, які позначають концептами "безпека" та "небезпека", відбувається по безальтернативній лінії розвитку, який здійснюється шляхом його роздвоєння на протилежні взаємозумовлені сторони, тобто ці концепти є дихотомічними, підпорядкованими концепту "розвиток", зміст якого детермінований середовищем розвитку предмета. При цьому явища, які позначають вказаними концептами, вирізняються певною якістю, яка є об'єктивною, цілісною, відносно стійкою сукупністю ознак, які визначають специфіку явища (системність, впорядкованість, закономірність та необхідність), тобто ці зміни є процесом, що здійснюється за законами логіки та необхідності, а ті чи інші випадковості можуть лише прискорювати або сповільнювати необхідний закономірний процес змін. При переході ж межі можливих кількісних накопичень всередині даної якості можлива трансформація ("перетікання") "безпеки" у "небезпеку" і, навпаки.

6. З'ясовано, що в науково-практичному сенсі при виявленні та оцінюванні явищ, які позначають концептами "безпека" та "небезпека", принципово важливим є розкриття причинно-наслідкового зв'язку явищ. Тобто необхідно чітко усвідомлювати, які саме явища здійснюють, або можуть здійснювати, позитивний чи негативний вплив на об'єкт (процес), а відтак є причиною небезпеки чи безпеки. У цьому ж контексті важливими є й відповіді на питання: які явища є неминучими, а які випадковими, а також, які з потенційних можливостей розвитку є реальними, тобто такими, що уособлюють закономірну та суттєву тенденцію розвитку явища. Отримані висновки, які ґрунтуються на філософській концепції розвитку, дозволяють значною мірою розкрити діалектичну сутність явищ, які позначають концептами "безпека" та "небезпека". Проте сьогодні при визначенні траєкторій безпечного розвитку предметів (об'єктів, процесів) необхідно використовувати й наукові положення інших теорій (концепцій), які досліджують системи. Тому перспективи подальших досліджень вбачаються у розробці засад удосконалення механізмів реагування на різке зростання соціальної ентропії та розкриття діалектичної сутності явищ, які позначають концептами "безпека" та "небезпека" з використанням основних положень теорії хаосу та синергетики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький / Інст. політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. К.: 2022. 552 с.
2. Качинський А.Б. Безпека складних систем: моногр. / за ред. С.О. Довгого. К.: ТОВ "Видавництво "ЮСТОН", 2017. 468 с.
3. Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Anchor Books. URL: https://ia903203.us.archive.org/4/items/BergerSocialConstructionOfReality_201901/Berger%20social-construction-of-reality.pdf
4. Hidens E. (2008). *Transformatsiia suspilstva: Sotsiolohiia bezpeky ta ryzyku*. [Transforming Society: The Sociology of Security and Risk]. К.: Vydavnytstvo "KM Akademiia". 368 s.
5. Орел М.Г. Теоретичні основи державного управління у сфері політичної безпеки: моногр. К.: "Поліграф плюс", 2019. 320 с.
6. Безпекове середовище 2033: моногр. К.: НУОУ імені Івана Черняхівського, 2022. 117 с.
7. Актуальні виклики та загрози економічній безпеці України в умовах воєнного стану. К.: НІСД. URL: <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitichni-dopovidi/aktualni-vyklyky-ta-zahrozy-ekonomichniy-bezpetsi-ukrayiny-v>.
8. Бех В. П. Безпека життєдіяльності: теоретичні основи. К.: Видавництво "Знання", 2008. 415 с.
9. Тоффлер Е. Шок майбутнього / Пер. з англ. К.: Вид-во "Всесвіт", 1997. 557 с.
10. Радченко О. О. Екологічна безпека сучасних держав в умовах глобальних викликів і загроз // Публічне урядування, 2022. №3 (28) С. 73-81. [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2021-3\(28\)-11](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2021-3(28)-11)
11. Національна безпека України у викликах новітньої історії : колективна монографія / авт.-уклад. В. І. Шпак; кер. авт. кол. С. І. Табачников. К. : ДП "Експрес-об'ява", 2020. 464 с.
12. Дуліна О.В., Ровинська К.І., Сліпенюк В.В. Політико-правові заходи для підвищення стійкості критичної інфраструктури України в контексті адаптації до глобальних викликів // Національні інтереси. 2024. №6. С.73-86. URL: [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-1\(6\)-73-86](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-1(6)-73-86)
13. Ковальчук Л. В. Епідеміологічні загрози: сучасні виклики та шляхи протидії: монографія. К.: НМУ імені О. О. Богомольця, 2020. 312 с.
14. Екологічна та біологічна безпека України: колективна монографія / за науковою редакцією О.І. Дребот, А.І. Парфенюк. К.: Видавництво НУБІП України, 2022. 322 с.
15. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / Пер. з англ. І. Андрущенко; за наук. ред. М. Винницького. К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. 109 с.
16. Дроздова М.А. Регіональні особливості соціальних уявлень студентської молоді про безпеку й небезпеку // Науковий вісник ХДУ Серія Психологічні науки.2019.№ 1. С.211-216. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2019-1-35>
17. Ананьїн В.О., Горлинський В.В. Суспільство ризику: соціокультурний вимір безпеки //Мультиверсум. Філософський альманах. 2023. Випуск 2(178). Том 1. С.34-50. DOI 10.35423/2078-8142.2023.2.1.2
18. Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри: монографія / за ред. Л.Г. Скокової. К.: Ін-т соціології НАН України 2021. 295 с.
19. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін ; Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. К.: Абрис, 2002. 742 с.
20. Гегель Г. В. Ф. Наука логіки. К.: Юніверс, 2001. 496 с.
21. Вебер. М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. К.: Політика, 1998. 321 с.
22. Гарькавець С.О. Соціальні конфлікти: словник-довідник, Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. 120 с.
23. Берталанфі Л. Загальна теорія систем. К.: Вид-во "Либідь", 2000. 320 с.
24. Вернадський В. І. Біосфера і ноосфера. К.: Наукова думка, 1989. 262 с.
25. Соціологія: словник термінів і понять / Є.А.Біленький, В.М.Дебой, М.А.Козловець та ін. [уклад.] / за заг. ред. Біленького Є.А. і Козловця М.А. К.: Кондор, 2006. 372 с.
26. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу. К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2004. 548 с.
27. Пригожин І., Стенгерс І. Порядок із хаосу: Новий діалог людини з природою. К.: Наукова думка, 1994. 296 с.

REFERENCES:

1. PyrozHKov, S.I., Maiboroda, O.M., Khamitov, N.V., Holovakha, Ye.I., Dembitskyi, S.S., Smolii, V.A., Skrypniuk, O.V., & Stoietskyi, S.V. (Eds.). (2022). Natsionalna stiikist Ukrainy: stratehiiia vidpovidy na vyklyky ta vyperedzhennia hibrydnykh zahroz: natsionalna dopovid [National resilience of Ukraine: strategy for responding to challenges and preventing hybrid threats: national report]. Kyiv: Inst. polit. i etnonats. doslidzh. im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. 552 s. [in Ukrainian].
2. Kachynskyi A.B. Bezpeka skladnykh system: monohr. / za.red. S.O. Dovhoho. K.: TOV "Vydavnytstvo "IuSTON", 2017. 468 s. [in Ukrainian].
3. Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. New York: Anchor Books. URL: https://ia903203.us.archive.org/4/items/BergerSocialConstructionOfReality_201901/Berger%20social-construction-of-reality.pdf [in English].
4. Hidens E. (2008). Transformatsiia suspilstva: Sotsiologiia bezpeky ta ryzyku. [Transforming Society: The Sociology of Security and Risk]. K.: Vydavnytstvo "KM Akademiia". 368 s. [in English].
5. Orel M.H. Teoretychni osnovy derzhavnoho upravlinnia u sferi politychnoi bezpeky: monohr. K.: "Polihraf plius", 2019. 320 s. [in Ukrainian].
6. Bezpekove seredovyshche 2033: monohr. (2022) [Security environment 2033: monograph]. K.: NUOU imeni Ivana Cherniakhovskoho. 117 s. [in Ukrainian].
7. Aktualni vyklyky ta zahrozy ekonomichnii bezpetsi Ukrainy v umovakh voiennoho stanu [Actual challenges and threats for economic security of Ukraine in conditions of martial law]. (n.d.). Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzen – National Institute for Strategic Studies. Retrieved from <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analychni-dopovidy/aktualni-vyklyky-ta-zahrozy-ekonomichniy-bezpetsi-ukrayiny-v> [in Ukrainian].
8. Бех В. П. Безпека життєдіяльності: теоретичні основи. К.: Видавництво "Знання", 2008. 415 с.
9. Тоффлер Е. Шок майбутнього / Пер. з англ. К.: Вид-во "Всесвіт", 1997. 557 с.
10. Radchenko O. O. (2022). Ekolohichna bezpeka suchasnykh derzhav v umovakh hlobalnykh vyklykiv i zahroz [Environmental security of modern states in the face of global challenges and threats]. // Publichne uriaduvannia. №3 (28). S. 73-81. URL: [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2021-3\(28\)-11](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2021-3(28)-11) [in Ukrainian].
11. Shpak, V. I., S. I. Tabachnikov. K. et. al. (Eds.) (2020). Nationalna bezpeka Ukrainy: vyklyky suchasnoii istorii [National security of Ukraine in the challenges of modern history]. kolektyvna monohrafiia: DP "Ekspres-obiava". 464 s. [in Ukrainian].
12. Dulina O.V., Rovynska K.I., Slipeniuk V.V. (2024) Polityko-pravovi zakhody dlia pidvyshchennia stiikosti krytychnoi infrastruktury Ukrainy v konteksti adaptatsii do hlobalnykh vyklykiv [Policy and legal measures to increase the resilience of Ukraine's critical infrastructure in the context of adaptation to global challenges] // Natsionalni interesy. №6. S.73-86. URL: [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-1\(6\)-73-86](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-1(6)-73-86) [in Ukrainian].
13. Kovalchuk L. V. (2020). Epidemiolohichni zahrozy: suchasni vyklyky ta shliakhy protydii [Epidemiological threats: modern challenges and ways to counter them]. K.: NMU imeni O. O. Bohomoltsia. 312 s. [in Ukrainian].
14. Drebot O.I., Parfeniuk A.I. (Eds.). (2022) Ekolohichna ta biolohichna bezpeka Ukrainy. [Social tension in a crisis society]: kolektyvna monohrafiia. K.: Vydavnytstvo NUBIP Ukrainy. 322 s. [in Ukrainian].
15. Bauman Z. (2008). Hlobalizatsiia. Naslidky dlia liudyny i suspilstva [Globalization. Consequences for individuals and society] / per. z anh. I. Andrushchenka; za nauk. red. M. Vynnytskoho. K.: Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia". 109 s. [in Ukrainian].
16. Drozdova M.A. (2019). Rehionalni osoblyvosti sotsialnykh uivlen studentskoi molodi pro bezpeku y nebezpeku [Regional features of social perceptions of student youth about safety and danger] // Naukovyi visnyk KhDU Seriii Psykholohichni nauky. № 1. S.211-216. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2019-1-35> [in Ukrainian].
17. Ananin V.O., Horlynskyi V.V. (2023). Suspilstvo ryzyku: sotsiokulturnyi vymir bezpeky. [Risk Society: The Sociocultural Dimension of Security] // Multyversum. Filosofskyi almanakh. Vypusk 2(178). Tom 1. S. 34-50. DOI 10.35423/2078-8142.2023.2.1.2[in Ukrainian].
18. Skokova L.H. (Ed.) (2021). Ryzyky v suchasnomu nestabilnomu suspilstvi: sotsialni i kulturni vymiry [Risks in a modern unstable society: social and cultural dimensions]: monohrafiia. K.: In-t sotsiologiï NAN Ukrainy. 295 s. [in Ukrainian].

19. Shynkaruk V. I. (Ed. & et. al). (2002). Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk [Philosophical encyclopedic dictionary]. Instytut filosofii imeni Hryhoriia Skovorody NAN Ukrainy. K.: Abrys. 742 s. [in Ukrainian].
20. Hehel H.V.F. (2001). Nauka lohiky. [The science of Logic]. K.: Yunivers, 2001. 496 s. [in Ukrainian].
21. Veber M. (1998). Sotsioloheia. Zahalnoistorychni analiz. [Sociology. General historical analyses]. K.: Polityka. 321 s. [in Ukrainian].
22. Harkavets S.O. (2020) Sotsialni konflikty: slovnyk-dovidnyk. [Social conflicts: dictionary-reference]. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia. 120 s. [in Ukrainian].
23. Bertalanfi, L. (2000). Zahalna teoriia system[General theory of systems]. "Lybid" [in Ukrainian].
24. Vernadskyi, V. (1989). Biosfera i noosfera[Naukova dumkaBiosphere and noosphere]. Scientific opinion [in Ukrainian].
25. Belenky, E. A., Deboy, V. M., Kozlovets, M. et. al. (2006). Sotsioloheia: slovnyk terminiv i poniat [Sociology: a dictionary of terms and concepts]. Condor [in Ukrainian].
26. Hegel G. (2004). Fenomenoloheia dukhu[Phenomenology of spirit], Publishing House of Solomia Pavlychko "Osnovy" [in Ukrainian].
27. Prigozhin, I., & Stengers, I. (1994). Poriadok iz khaosu: Novyi dialoh liudyny z pryrodou[Order from Chaos: A New Dialogue between Man and Nature], Naukova dumka [in Ukrainian].

S. A., DSc., prof. Sytnyk H.

DIALECTICAL INTERDEPENDENCE OF THE CONCEPTS 'SECURITY' AND 'DANGER' IN THE CONTEXT OF INTERACTION BETWEEN SYSTEMS OF DIFFERENT NATURES

Abstract. It is found that the phenomena of "safety" and "danger" in the context of the interaction between the systems of different natures determine the nature of social interaction, affect all aspects of social life, and that danger creates the prerequisites for the development of security mechanisms. It is emphasized that traditional approaches do not take into account the dialectical nature and systemic nature of the influence of physical, biological, and social phenomena, which are denoted by the terms "safety" and "danger", which complicates the development of effective strategies for ensuring the security of systems. It has been proven that the dialectical understanding of safety and danger in social systems allows us to consider them not only as objective factors, but also as social constructs that are subjective in nature and determine social interactions, and that the subjective perception of dangers may not correspond to their real content, primarily because these constructs play a key role in shaping the public perception of safety and danger, which can lead to inadequate management decisions. It is substantiated that it is important to take into account the possible sharp increase in social entropy, which leads to social destabilization, and that the security of the social system depends on the characteristics of social interaction, the ability to adapt to new conditions, and the balance between security and danger is a determining factor of its stability, which should be taken into account when developing appropriate management strategies. The role of the categories "essence" and "phenomenon", the features of the use of the terms "notion" and "concept" in the study of these phenomena, as well as understanding the direction and systematicity of the phenomena that generate these phenomena, is revealed. It is found out that the use of a dialectical approach to revealing the content of the phenomena "safety" and "danger" necessitates the need to understand the category "essence" as the internal, deep, relatively hidden, stable side of the object (process) under study, the consequences of the functioning of which are interpreted as safety or danger, and the phenomenon as a category that reflects its external, more variable and obvious characteristics. The role of the categories "essence" and "phenomenon", the features of the use of the terms "notion" and "concept" in the study of these phenomena, as well as understanding the direction and systematicity of the phenomena that generate these phenomena, is revealed. It is found out that the use of a dialectical approach to revealing the content of the phenomena "safety" and "danger" necessitates the need to understand the category "essence" as the internal, deep, relatively hidden, stable side of the object (process) under study, the consequences of the functioning of which are interpreted as safety or danger, and the phenomenon as a category that reflects its external, more variable and obvious characteristics. Therefore, within the framework of the indicated approach, when revealing the content of phenomena that are interpreted as safety or danger, it is necessary to use the term "concept". The analysis of the content of the dialectical laws of development and paired

categories (necessity and chance; possibility and reality) allowed us to reach a number of methodological conclusions, in particular, that the change in physical, biological and social phenomena, which are denoted by the above concepts, occurs along an unalternative line of development, which is carried out by its bifurcation into opposite mutually conditioned sides, which are reflected in phenomena, among which some have a safe and others a dangerous influence on the development of the subject, and that the contradiction in the content of "danger" and "safety" reflects the unity of the opposite sides of the tendencies of the development of the subject and is an internal source of its change. It is proven that the concepts of "danger" and "safety" are dichotomous, subordinate to the concept of "development", and their content is determined by the environment of the development of the object and that when crossing the boundary of possible quantitative accumulations within a given quality of the object, a jump occurs, the consequence of which is the possible transformation of "safety" into "danger" and vice versa. Attention is focused on identifying the cause-and-effect relationships of the phenomena denoted by the specified concepts, that is, a clear awareness of which phenomena have or can have a positive or negative impact on the object (process) and therefore are the cause of danger or safety.

Therefore, research prospects are seen in the development of principles for improving mechanisms for responding to a sharp increase in social entropy and further revealing the dialectical essence of the phenomena denoted by the above concepts, using the basic principles of chaos theory and synergetics.

Keywords: security, danger, social construct, system, social interaction, social phenomenon, concept, phenomenon, essence, dialectical approach, dialectical laws.

